
NEBOJŠA POPOV

DRUŠTVENA USLOVLJENOST KULTURNIH POTREBA

Svakodnevni život savremenog čoveka i društva teče kroz brojne i složene delatnosti i odnose, a izdvajanje bilo kojeg segmenta ove celine za predmet istraživanja krije različite opasnosti ukoliko se zanemari kompleksnost celine. Kada se ljudski život posmatra kao dinamična praksa, onda je, možda, najuputnije poći od *ljudskih potreba*, koje su i same vrlo promenljive. To ne znači da se ovakvim pristupom otklanjaju sve zamke jednostranosti i uskogrudosti parcijalnog saznanja, ali, one su, nadamo se, manje.

Istraživanje *kulturnih potreba* kao središnjeg činioca kulturnog života pruža mogućnosti da se kulturni život ne liši životnih niti kojima je povezan s integralnom društvenom praksom. Kulturne potrebe (pluralitet ljudskih potreba primeren je empirijskoj, a još više potencijalnoj univerzalnosti čoveka) stoji u dijalektičkom odnosu sa drugim potrebama. Posebno je značajna njihova veza sa potrebama koje proističu iz nužnosti održanja bio-fizičke egzistencije. Razmatrajući pretpostavke ljudske egzistencije, Marks u „*Nemačkoj ideologiji*“ insistira upravo na takvoj vezi između različitih nivoa potreba: „...sama zadovoljena prva potreba (održanje bio-fizičke egzistencije — N. P.), akcija zadovoljavanja i već stečeno oruđe zadovoljavanja vodi novim potrebama i ovo stvaranje novih potreba jeste prvi istorijski čin.“¹⁾ Dinamizirajući faktor ljudskih potreba nije, međutim, samo u uzajamnoj zavisnosti različitih nivoa potreba, već i u njihovom nastajanju, nestajanju, promenama, umnožavanju, osiromašavanju, što je trajno svojstvo vazda nedovršenog procesa borbe za reali-

¹⁾ K. Marks—F. Engels, *Nemačka ideologija*, izd. „Kultura“, Beograd, 1964. god., knjiga I, str. 25.

zaciju ljudske slobode. Kao kriterijum za procenu stepena osvojenosti slobode može nam poslužiti i ovaj stav Anrija Lefevra: „Što ljudsko biće ima više potreba, to više egzistira. Što ima više moći, sposobnosti ostvarivanja, to je više slobodno.“²⁾ Socijalizam kao proces ukidanja pretpostavki klasne egzistencije i razvijanja pretpostavki permanentnog širenja granica ljudske slobode podrazumeva stalno razvijanje duhovnog bogatstva, te polazne tačke za osmišljavanje ljudske akcije. To utoliko više važi za društvo koje se orijentiše ka razvoju socijalizma, odnosno sistemu socijalnih odnosa „sa ljudskim likom“. Kako se ljudska aktivnost razvija kroz određene društvene odnose, to i „stvarno duhovno bogatstvo individue potpuno zavisi od bogatstva njenih stvarnih odnosa“³⁾, a „razvitak jedne individue uslovljen je razvitkom svih drugih individua sa kojima ona stoji u neposrednom ili posrednom opštenju.“⁴⁾

Upravo to bogatstvo stvarnih odnosa i opštenja jeste onaj medijum koji utiče na razvijenost kulturnih potreba, i ta veza je predmet našeg rada. Kulturne potrebe su izdiferencirane onoliko koliko je raznovrsno bogatstvo društvene prakse. Dublje poniranje u individualne kulturne potrebe, i pored sve izdašnosti tog, pravog predmeta direktnog istraživanja kulturnih potreba, ostavljamo za, eventualno, buduće pokušaje. Ovim radom želimo da, povodom istraživanja kulturnog života radničke omladine, ukažemo na širi socijalni okvir u kojem nastaju kulturne potrebe i da pokažemo neke mogućnosti hreiološkog (nauka o potrebama) istraživanja kulturnog života.⁵⁾

2) A. Lefebvre, *Kritika svakidašnjeg života*, izd. „Naprijed“, Zagreb, 1959. god., str. 286.

3) K. Marks—F. Engels, *Nemačka ideologija*, knjiga I, str. 36.

4) Isto, knjiga II, str. 170.

5) Istraživanje kulturnog života radničke omladine, na koje se oslanja ovaj rad, zamišljeno je kao dugoročan posao „Zavoda za proučavanje kulturnog razvitka Srbije“ (Beograd). Inicijator takvog istraživanja je *Centralni komitet Saveza omladine Srbije*. Prva faza istraživanja obavljena je u drugoj polovini prošle godine. U ovom radu ne nameravamo da interpretiramo prikupljenu građu, već ćemo pokušati da razvijemo i produbimo teorijsko-hipotetički okvir daljeg istraživanja s nadom da će eventualni javni dijalog dati korisne sugestije i podsticaje za dublja istraživanja. Nekim rezultatima služićemo se samo kao indikacijom realnih tendencija i odnosa.

Kulturni život⁶⁾ radničke omladine može se posmatrati dvojako: prvo, kao specifična podkultura jedne socijalne grupe u okviru globalne društvene strukture⁷⁾ i, drugo, kao deo opšte problematike univerzalne emancipacije radničke klase, odnosno pojedinca i društva. Kada je o ovome drugome reč, onda se, razumljivo, mora imati u vidu da je kulturna emancipacija uz političku, ekonomsku i socijalnu samo jedan od specifičnih tokova revolucionisanja društvene prakse.

I Socijalna tipologija i kulturne potrebe

Brojnost difuznih činjenica koje mogu biti relevantne za istraživanje kulturnog života iziskuje teorijsko konstruisanje određenih modela koji bi poslužili kao osnova za prikupljanje, grupisanje, interpretaciju i dublje tumačenje sabranih činjenica. Time bi se optimalno izbegla beskrajna i neosmišljena deskripcija prikupljene građe. Bez određenih teorijski zasnovanih modela ne bismo bili u stanju da odredimo socijalno značenje činjenica, ne bismo ih mogli posmatrati kao društvene činjenice.

Tipovi („modeli“) kulturnog života

Kada se kulturni život posmatra kao relativno samostalna sfera društvenog života (takva izolacija ove sfere od drugih prihvatljiva je naravno samo iz metodoloških razloga), onda se mogu

6) Pod kulturnim životom (radna definicija) podrazumevamo: 1) sadržaj, obim i oblike komunikacija sa kulturnim vrednostima i dobrima, 2) kulturni i socijalni aktivizam (difuzija kulturnih vrednosti) i 3) način svakodnevnog života i rada.

7) Radnička omladina, prema različitim obeležjima (uzrast, profesionalni i socijalni položaj i dr.), može se smatrati *posebnom* socijalnom grupom (ostavljamo po strani pitanje u kojoj je meri ona samostalna socijalna grupa — vidi o tome, pored ostalog i: „Omladina u savremenom društvu“, Bilten Jugoslovenske nacionalne komisije za UNESCO, Bgd., 1969. g.). Za potrebe ovog istraživanja odredili smo je kao populaciju oba pola od 15 do 25 godina života koja je zaposlena u privredi, a od kvalifikacija nema manje od osnovne niti više od srednje škole. Ovu populaciju sačinjavaju dve, u pogledu uzrasta i radnog položaja, različite podgrupe koje smo nazvali: učenici u privredi i mladi radnici.

pretpostaviti određene njegove specifičnosti koje odgovaraju različitim tipovima globalne socijalne strukture. Polazna pretpostavka za postavljanje odnosa zavisnosti tipa kulturnog života od tipa socijalne strukture polazi od toga da *različiti tipovi socijalne strukture bitno opredeljuju sadržaj i oblike kulturnih potreba, zatim mogućnosti, obim i načine njihovog zadovoljavanja*. Radi se, da još jednom istaknemo, o „idealnim tipovima“, što znači da ih tretiramo kao logičke konstrukcije koje u društvenoj praksi ne egzistiraju samostalno i ogoljeno, već ih uzimamo u funkciji istraživačkog pomagala, kao most između teorije i iskustvenih podataka.⁸ Ovom prilikom nije neophodno razlagati sva svojstva „modela“, niti je to moguće, već ćemo samo skicirati neke njihove osnovne elemente koji su relevantni za našu temu.

a) Klasični klasni tip kulturnog života

Na klasnom karakteru društvene podele rada počiva radikalni raskol društva na različite i međusobno suprotstavljene društvene grupe (umni i manuelni radnici, odlučivači i izvršioци, moćni i nemoćni u javnom životu, imućni i siromašni, obrazovani i nepismeni itd.).

Pojedinac je ekskluzivna jedinka koja može uspostavljati društvene kontakte samo *posredno*. On komunicira kao pripadnik određene klase, odnosno kao radnik, činovnik, kapitalista, potrošač, proizvođač itd., dakle kao parcijalni čovek, a posredstvom otuđenih releja: sredstava za proizvodnju, vlasti, tržišta. Materijalni položaj pojedinca, participacija u privatnoj svojini zaštićenoj od strane države, opredeljuje *mogućnost komunikacija* sa kulturnim vrednostima i dobrima. Društveni status se po pravilu nasleđuje, i na toj osnovi reprodukuju se klasni odnosi u društvu. Na krajnjim polovima društva reprodukuju se, naporedo, izobilje i beda.

Vertikalne komunikacije između društvenih grupa karakteriše dominacija i podređenost suprotstavljenih polova društva, dok samo u okvirima

⁸) Vidi o tome šire objašnjenje u: John McKinney, *Constructive Typology and Social Theory*, ATT, New York, 1966; Mihailo Djurić, *Sociologija Maxa Webera*, Sociološka hrestomatija, Matica hrvatska, Zagreb, 1964. god.

pojedinih slojeva postoje relativno ravnopravni odnosi između njihovih pripadnika. Svaka klasa, pa i različite socijalne grupe u njoj, ima svoj specifični kulturni život. U okviru globalnog društva postoje, nezavisno jedna od druge, različite podkulture.

Osnovni postulat vladajuće društvene svesti (ideologije, tačnije rečeno) jeste da je dato stanje prirodno te, prema tome, nepromenljivo. Kulturni život se razvija i usmerava tako da svako ostane tamo gde je zatečen. Bitnije promene društvenog položaja i tipa kulturnog života moguće su samo kao pojedinačan, incidentan slučaj, kao izuzetak od pravila. Okoštalošć kulturnih potreba koincidira sa prostom reprodukcijom status quo. Suprotstavljene društvene grupe imaju *bitno različite kulturne potrebe*: oni koji imaju dominantan društveni položaj teže da ga očuvaju i u skladu sa tim formiraju i zadovoljavaju svoje kulturne potrebe u funkciji zatečenog socijalnog statusa. Kao što u privrednom životu sticanje jednih podrazumeva lišavanje drugih članova društva, tako se i u kulturnom životu događa skoro isto što i u privrednom životu društva. Rezultat takvog stanja jeste paralelna egzistencija elitne i masovne kulture, prva podstiče stvaralaštvo, dok je druga pretežno lukrativnog karaktera, samo kompenzacija za socijalnu nemoć i beznađe. Kulturni život klasnog društva je, kao i sve ostalo, *privatna stvar* pojedinca, njegove privatne svesti, strogo limitiran socijalnim kontekstom. Društvena intervencija, kulturna politika, ne nadilaze postojeći društveni i kulturni rascep, čak ni onda kada država, kao predstavnik društva, preuzima izvesne akcije, to se, po pravilu, razvija u funkciji očuvanja pozitivnog stanja.

b) Politokratski tip kulturnog života

Politokratsko društvo u kojem dominiraju svojstva građanskog društva samo je *tendencijski* dovršen sistem socijalnih odnosa. Konsekventno izvedeni oblici društvenog života iz klasne podelje rada, zbog toga, nemaju sasvim jasne i vidljive oblike. To je sistem društvenih odnosa koji egzistira između porušene zgrade jednog sistema i vizije drugog, bitno drukčijeg od onoga koji se rastače. Socijalni status ne nasleđuje se legalno-pravno, već faktički. U utakmici spo-

sobnosti, čak i pod pretpostavkom da se ona odvija dovoljno demokratski, preimućstvo u zauzimanju „mesta u društvu“, u još hijerarhizovanoj društvenoj strukturi, imaju pripadnici onih slojeva koji svojim potomcima pružaju povoljnije uslove za sticanje sposobnosti.

Ukidanje državno-pravne organizacije buržoaskog društva (privatne svojine na sredstvima za proizvodnju, pre svega) nije konsekventno i do kraja izveden proces. U praksi i dalje perzistira, u osnovi, klasna struktura društva. Politokracija (birokratija je samo jedan njihov deo) konzervira klasni karakter društvene podele rada, ali na donekle izmenjenim osnovama. Ona zasniva svoju dominaciju u društvu na faktičkoj moći (privatizacija vlasti – bez posredovanja privatnom svojinom na sredstvima za proizvodnju koja su formalno-pravno društvena).

Osnova socijalne diferencijacije nije privatna svojina, već suma faktičke društvene (političke, jer se radi o političkom društvu) moći. Koncentracija moći u jednoj društvenoj grupi pretpostavlja lišenost moći druge društvene grupe. Pojedinač je i dalje ekskluzivna jedinka koja komunicira posredstvom socijalnog statusa grupe kojoj pripada. Takvi odnosi egzistiraju prevashodno na nivou pukog fakticiteta, a ređe kao normativno definisan i pravno zaštićen sistem. Usled polivalentnosti politokratskog društva (koje može kriti u sebi i mogućnost iznutrašnje pozitivne negacije klasnosti) ni kulturni život ne postoji u homogenim oblicima i do kraja kristalizovanim sadržajima. Pre je moguće utvrditi samo konture i naslutiti osnovna svojstva kulturnog života.

Osnovni postulat društvene svesti (ideologije) stvarno je evolucionizam (korekcije u datom stanju koje ga ne dovode u pitanje), a formalno revolucionarnost, koja je nemoćna jer je mogućnost korenitih promena pregrađena posebnim interesom monopolista politike moći i pomerena u daleku, nedoglednu budućnost. Ograničenost mogućnosti vertikalne socijalne pokretljivosti, suštinskih socijalnih inovacija i oskudnost materijalnih sredstava dovodi u pitanje mogućnost intenzivnijeg kulturnog života pojedinih delova društva. Kulturni život nepriviligovanih slojeva svodi se obično na lukrativnu, površnu, u najboljem slučaju, na zabavno-rekreativnu delatnost

koja ne budi i ne razvija ljudsko stvaralaštvo, dok vrhunska kultura produžava svoju samostajnu egzistenciju kao elitna kultura za, po raznim osnovama, privilegovane slojeve.

Organi društva čine izvesne pokušaje usmeravanja kulturnog života (prosvećivanje „masa“, na primer), ali znatan deo društva ostaje nezahvaćen mrežom kulturnih institucija i bez mogućnosti za trajniji kontakt sa kulturnim vrednostima i dobrima. Čak i oni koji su povremeno zahvaćeni mrežom kulturnih institucija ili pojedinih kulturnih akcijama (opismenjavanje, na primer), docnije se, često, restitušu u prvobitno stanje, utoliko pre ukoliko aktuelni život (rad, javna aktivnost, svakodnevni život i sl.) ne zahteva stvaralački razvoj ličnosti. Takva politika, sa tako oskudnim rezultatima, post festum pokazuje svoj državni rezon, ne doprinoseći emancipaciju ljudi, ona ih utvrđuje u zatečenoj podaničkoj poziciji u politokratskom društvu.

c) Samoupravni tip kulturnog života

Ovaj tip kulturnog života je razvojni, potencijalni tip odnosno samo jedna od prisutnih mogućnosti, čija praktična realizacija tek započinje. Proces ukidanja klasnog karaktera društvene podele rada uklanja odlučne brane između različitih ogranaka društvene delatnosti i njihovih nosilaca. Integracija različitih delatnosti i njihovih nosilaca u slobodnu zajednicu (što ne znači isključivanje socijalnih suprotnosti, već omogućavanje njihovog razrešavanja na prevaziđenosti klasnih uslova egzistencije) ukida klasne pregrade vertikalnog komuniciranja. Pripadnici različitih slojeva u takvim uslovima *praktično* mogu probijati opne sopstvene socijalno-političko-kulturne učaurenosti i sve više se ispoljavati i realizovati kao slobodni društveni subjekti. Podkulture nisu radikalno različite niti međusobno suprotstavljene, niti njihov dalji opstanak pretpostavlja rezervatski način života ljudi. Time se ne negira podela rada u društvu, niti se ukida svaka socijalna diferencijacija. Ono što je u svemu tome bitno novo jeste da ni podela rada ni socijalna diferencijacija *nemaju klasni karakter*. Jedna od osnovnih pretpostavki realizacije takvog sistema socijalnih odnosa jeste proces *dokidanja* socijalne bede u društvu, dakle

ne samo povećanje anonimnog proseka materijalnog blagostanja niti povećanje standarda jednog dela društva (još manje je to društvo apsolutne jednakosti), već je to, pre svega, takva zajednica koja permanentno eliminiše uslove koji primoravaju bilo koji deo društva da živi u bedi ili na ivici materijalne bede. Pojedinaac u takvom sistemu odnosa biva sve manje ugrožen nesigurnošću elementarne egzistencije, a da to nije stvar ekskluzivnog pojedinca, već *javna-opšta* stvar zajednice, svesne da sloboda ne može počivati na neslobodi bilo kojeg dela društva. Tek sa ukidanjem tog balasta koji reducira univerzalnost ljudskih potreba na borbu za obezbeđenje minimuma materijalne egzistencije otvaraju se mogućnosti afirmacije raznovrsnijih potreba, pa i potrebe za kulturnim životom.

Takav sistem nije religiozna vizija niti je to stvar trenutne realizacije, već se radi o specifičnoj *društvenoj orijentaciji* koja se može *permanentno ostvarivati*. U skladu s tim i postulat društvene svesti jeste *permanentna transformacija* uslova života u pravcu ljudskog osmišljavanja pojedinačnih, posebnih i opštih uslova egzistencije. U skladu sa tim i kulturni život se usmerava tako da se svi delovi društva emancipuju od svoje ekskluzivnosti i društveno potvrđuju kroz svoje praktične mogućnosti univerzalne realizacije. Nadilaženje brige za obezbeđenje minimuma egzistencije otvara mogućnost da se kulturne potrebe multipliciraju i sadržajno i po brojnosti oblika ispoljavanja. Nestaje postepeno jaz između elitne i masovne kulture, a materijalne mogućnosti prestaju biti prepreka uspostavljanja trajnog kontakta sa kulturnim vrednostima i dobrima. Kulturni život nije privatna stvar pojedinca, slobodna zajednica slobodnih pojedinaca zainteresovana je da iskoreni reprodukciju bilo kojeg oblika ropstva u svim pojedinačnim i posebnim slučajevima. Javna aktivnost svih ljudi i efektivnost društvene akcije u procesu dokidanja klasnosti zapravo i jeste onaj medijum koji posreduje između vizije slobodnih odnosa i aktuelne društvene prakse.

Osim ovih „idealnih tipova“ kulturnog života postoje još neki (patrijarhalno-rustični, na primer) koji su prisutni u savremenom društvenom životu, ali oni sve više bivaju potiskivani ka periferiji osnovnih društvenih tokova.

II Kulturne potrebe radničke omladine

Kulturni život možemo posmatrati kao zadovoljavanje određenih *kulturnih potreba* u okviru postojećih materijalnih, institucionalnih i drugih realnih mogućnosti. Razvijenost kulturnih potreba ne samo što bitno opredeljuje kulturni život već bitno utiče na sužavanje ili razmicanje granica tzv. objektivnih mogućnosti za njihovo zadovoljavanje. S druge strane, kulturni život može se posmatrati ne samo kao zadovoljavanje određenog nivoa razvijenosti kulturnih potreba već i kao značajan faktor koji utiče na stvaranje, bujanje ili malaksavanje razvoja kulturnih potreba. Ovom prilikom ograničićemo se na tretiranje nekih bitnih ishodišta formiranja kulturnih potreba (socijalno-kulturno nasleđe, područje rada, samoupravljanje i javni život, svakodnevni i aktuelni kulturni život). To su ona područja društvene prakse koja određuju koliko su bogati kulturni potencijali ne samo društva u celini već i različitih socijalnih grupa i pojedinaca u njemu. Svaki sistem socijalnih odnosa podrazumeva i zahteva odgovarajući tip ličnosti. Procesu socijalizacije individualnih sadržaja i interiorizacije socijalnih sadržaja opredeljuju to koliko će pojedinac biti siromašan ili bogat kulturnim potrebama kao i mogućnosti njihovog zadovoljavanja (na primer time što vode kulturnu politiku u funkciji svojih razvijenih ili nerazvijenih kulturnih potreba). Svakako da nije svejedno da li je pojedinac u poziciji podanika, pukog izvršioca tuđih interesa i volje drugih lica, ili je aktivni stvaralac, angažovan na osvajanju mogućnosti svoje i društvene slobode.

Radnička omladina, kao i omladina uopšte, nije sasvim homogena društvena grupa. Njezin aktuelni socijalni status razapet je između prošlosti i budućnosti. Tu je, pre svega, još i sad ogroman uticaj porodice iz koje potiču ili joj još i sad pripadaju. Od vrste delatnosti roditelja, njihovih kvalifikacija, socijalno-kulturne tradicije, imovnog stanja, teritorijalne ukorenjenosti porodice i t. sl. u osnovi zavisi koji će tokovi biti prisutni i dominantni u kulturnom životu radničke omladine. To je njihova, bliža ili dalja, *prošlost* koja je prisutna u njihovom sadašnjem životu. S druge

strane, na njezin sadašnji položaj utiču i brojni *budući* činioци, koji su zametak jednog tek u budućnosti potpunije definisanog stanja. Radnički podmladak još nije stekao stabilnu socijalno-profesionalnu poziciju, već se samo orijentisao ka radničkim zanimanjima i tek je delimično pod uticajem brojnih činilaca koji determinišu položaj i profil radničkih zanimanja.⁹

1. Socijalno-kulturno nasleđe

Iako se socijalni status ne nasleđuje formalno-pravno, ipak status porodice ostavlja duboki trag na potomke i bitno utiče na njihov potonji život.

Za radničku omladinu karakteristično je da nije teritorijalno ukorenjena. U mestu gde trenutno radi, od rođenja živi manje od trećine, a osnovnu školu u selu završila je oko polovina našeg uzorka.¹⁰)

Radnička omladina pretežno potiče sa sela i iz radničkih porodica. Svaki drugi učenik u privredi potiče iz radničke porodice (oba roditelja su radnici ili je otac radnik a majka domaćica), a skoro svaki četvrti iz zemljoradničke porodice, svaki deseti iz službeničke, a svaki dvadeseti iz privatno-zanatske porodice. Jednim sličnim istraživanjem na području Zagreba došlo se do skoro istih rezultata: 50% učenika potiče iz radničkih porodica, a 34% iz zemljoradničkih, dok svega

⁹) Pored neposrednog posmatranja, analize štampe, razgovora u prosvetnim institucijama i društveno-političkim organizacijama, sprovedena je i anketa u 11 gradova SR Srbije u okviru pomenutog istraživanja Zavoda: Beograd, Niš, Leskovac, Kruševac, Šabac, Bor, Novi Sad, Priština, Novi Pazar, Subotica, Zrenjanin. Stratifikacija uzorka vršena je u dve etape: izbor mesta u kojima će se obaviti anketno ispitivanje i izbor škola i preduzeća u tim mestima. Ispitanici za uzorak su u školama i preduzećima birani slučajnim izborom. Anketirano je ukupno 1.995 ispitanika. Od toga 1.112 učenika u privredi i 883 mlada radnika. Vidi: D. Mojsin, N. Popov, T. Indić, *Kulturni život radničke omladine*, Zavod za proučavanje kulturnog razvitka Srbije, decembar 1968. god. (šapirografisano).

¹⁰) O motivima odlaska iz se a u grad vidi rad dr Mladena Zvonarevića, *Aspiracije i iščekivanja eoske omladine na život u gradu* (prilog za simpozijum „Problemi integracije omladine i porodice iz unutrašnjosti u gradski ambijent“), Ljubljana, septembar 1968. godine.

oko 7% potiče iz službeničkih porodica.¹¹ Dalje, svaki treći ispitanik potiče iz porodice u kojoj su oba roditelja polupismena (do četiri razreda osnovne škole), svaki peti iz porodice u kojoj je jedan roditelj polupismen, a drugi nepismen; više nego petini ispitanika oba roditelja su nepismena. Mišljenja ispitanika o imovnom stanju njihovih roditelja u nedostatku boljih pokazatelja, mogu biti koristan indikator. Znatno više od polovine ispitanika ocenjuje imovno stanje svojih roditelja kao „prosečno“, oko četvrtine kao „ispod proseka“ i „siromašno“, dok ih znatno manji (15,6%) potiče iz porodica čije je stanje „natprosečno“ i „imućno“. Već pomenutim istraživanjem u Zagrebu došlo se do pouzdanijih podataka: „Činjenica da oko 50% roditelja koji su u radnom odnosu prima mjesečno do 60.000 st. dinara, daljih 25% prima 70–80.000 st. dinara, a da 859 učenika od ukupno 1691 ima dvoje, troje, četvoro, petoro i više braće i sestara, govori jasno da je danas problematika obrazovanja, života i rada učenika u privredi izrazit društveni problem“.¹²) Konačno, ne sme se zaboraviti da 1.200.000 zaposlenih u SFRJ ima lični dohodak ispod 60.000 st. dinara.¹³

Sasvim očigledno je da se radi o *prosto* reprodukciji sloja manuelnih radnika. Radi se o zadržavanju u radničkom statusu i u najboljem slučaju o zameni manuelnog rada u poljoprivredi manuelnim radom u industriji. Imajući, dalje, na umu nisku obrazovnu osnovu porodice iz koje potiču, može se reći da radnički podmladak, koji za sobom ima osnovnu ili stručnu školu stoji znatno iznad nivoa svojih roditelja, što je, ipak, značajna promena.

¹¹) Vidi: Vlado Obradović, „Socijalni položaj učenika u privredi“ (rezultati ispitivanja učenika za kvalifikovane radnike na području Zagreba), Kulturni radnik, Zagreb, br. 5 za 1968. god., str. 10. Približni podaci za Jugoslaviju pokazuju da među učenicima škola za radnička zanimanja 38% potiče iz radničkih, 40% iz zemljoradničkih, 12% iz službeničkih i 10% iz ostalih porodica (podaci za 1961/62. god.). Vidi: Velimir Tomanović, *Omladina i obrazovanje*, Radnički univerzitet „Đuro Salaj“, Beograd, 1968. god., str. 31.

¹²) Isto, str. 110.

¹³) Vladimir Pezo, *Uloga omladine u ostvarivanju samoupravljačkog socijalizma*, Naše teme, Zagreb, br. 2 za 1969. god., str. 116.

Znatan deo radničke omladine opredeljuje se za radnička zanimanja iz „spoljašnje“ nužde i iz različitih razloga nije zadovoljan izabranim zanimanjem i profesionalnom orijentacijom, odnosno nije se sasvim ukotvio u radničkom statusu. Samo svaki drugi mladi radnik i svaki četvrti učenik u privredi izjavljuje da ih je „ljubav prema izabranom zanimanju“ navela da se opredele za njega. Ostali razlozi spadaju u tzv. spoljne, to su, pre svega, materijalni razlozi, njih navodi polovina uzorka. Znatan broj ispitanika želi da promeni zanimanje (17% učenika u privredi i 34% mladih radnika), što još uverljivije govori o tome da radnička omladina još ni sad nije stabilizovana u radničkom statusu.

Mreža kulturnih institucija jednostrano je razvijena, a društvena ulaganja u kulturni život radnika opadaju dok se relativni porast ličnih dohodaka nalazi u procepu između brzog porasta troškova svakodnevnog života i sve skupljih uslova kulturnog života.¹⁴ Materijalni standard radničke omladine, čak i kad je iznad nivoa sredine iz koje je potekla, nije uklonio velike brige za obezbeđenje svakodnevne egzistencije. Pritisak egzistencijalnih problema zato snažno utiče na stagniranje, pa čak i osiromašenje kulturnih potreba.

2. Područje rada

Odnosi proizvodnje, uopšte odnosi koji nastaju u radu i povodom njega, spadaju među presudne činioce formiranja kulturnih potreba. Taj obavezni, prostorno i vremenski najobičniji deo ljudskog života utiče na sadržaj, oblike i ritam svakodnevnog života, uključujući, naravno, i kulturni život.

¹⁴ U okviru celokupnog ulaganja u životni standard u SR Srbiji primetna je tendencija porasta lične potrošnje (od 54,2% 1965. g. na 61,6% u 1967. g.) i opadanje društvene potrošnje (od 13,6% u 1965. na 12,9% u 1967). Masa ličnih dohodaka 1967. g. u odnosu na 1966. beleži indeks porasta (116), a troškovi života, takođe, porast (107,5). Od 8,5% učešća u „budžetu gradskih porodica“ u 1966. g. ulaganje u zadovoljavanje kulturnih potreba opalo je na 7,6 u 1967. god. Vidi o tome: *Analiza izvršenja društvenog plana razvoja SR Srbije*, Opšti deo, izd. Republički zavod za društveno planiranje, Beograd, jun 1968. g., str. 49, 56. i 62.

Mada naša industrija, gledano u celini, nije dostigla tehnološki nivo savremene industrijske proizvodnje i civilizacije, ona ipak nezadrživo prodire. Moderna tehnologija nosi sa sobom i određenu „ideologiju“ koja je vrlo uticajna, čak i onda kada se javlja kao prethodnica praktičnoj primeni moderne tehnologije. Nije nam namera da o ovome opširnije govorimo, skrećemo samo pažnju na različite smerove uticaja moderne tehnologije i njoj odgovarajuće ideologije (menadžerska varijanta samoupravljanja, na primer). Koje će tendencije ovladati, zavisi od socijalnog konteksta i društveno-istorijskih orijentacija prisutnih u društvu u kojem se praktikuje nova tehnologija. Bitno su različite posledice kada je ona usmerena na povećanje profita nego kada je ljudi primenjuju i usmeravaju u pravcu širenja granica svoje slobode. Ali, čak u izvesnoj meri i nezavisno od toga, moderna tehnologija određuje ritam svakodnevnog života. To se naročito plastično ispoljava u potrošnji. Visoka serijska proizvodnja skraćuje ne samo ciklus obrta kapitala već i ciklus promena ukusa: razni hitovi, na primer bit-muzike, smenjuju se daleko brže nego što je to bio slučaj, recimo, u eri klasičnog džez, da i ne govorimo o tome koliko je današnja „zabava“ jednolična, rutinska i koliko podseća na ritam rada mašine.

Odnosi koji nastaju u procesu rada jesu značajan filter kroz koji prodire i ostvaruje se uticaj tehnologije. Smisao razvoja samoupravnih produkcijskih odnosa svakako nije u ignorisanju moderne tehnologije i njenih mogućnosti za porast materijalnog blagostanja društva, već u takvoj primeni tehnologije koja će biti u *funkciji društveno-istorijske orijentacije socijalističkog društva*. Od toga zavisi i rad pojedinaca, njihovo zalaganje i zadovoljstvo radom i profesijom. To pokazuju različita istraživanja, pa i jedno koje se odnosi na sličnu populaciju, a kojim se došlo do ovog rezultata: „Ukoliko su omladinci zadovoljniji kolektivom preduzeća, utoliko bolje rade, a ukoliko su nezadovoljniji, utoliko su i slabiji na radu... Zadovoljstvo radnom sredinom, neposrednim rukovodiocem i dohotkom je faktor uspeha u radu.“¹⁵ U istom istraživanju ustanov-

¹⁵) Vidi: Miladinka Veličković, *Društvena angažovanost omladine zaposlene u beogradskoj industriji*, Institut društvenih nauka, Beograd, 1967. god., str. 26 (rukopis).

ljeno je da nezadovoljstvo kolektivom varira od jedne petine do jedne polovine ispitivanog uzorka. Izdvojićemo iz našeg istraživanja jedno pitanje i odgovore na njega, koji mogu biti posebno indikativni za istraživanje odnosa rada i kulturnog života: „Da li vaše zanimanje traži da budete samostaliji ili da slušate druge?“

	UP	MR
Posao ne zahteva da više učim niti da samostalno razmišljam i odlučujem	16,9	50,2
Posao zahteva da više znam i da samostalno odlučujem i razmišljam	82,9	49,3
Bez odgovora	0,2	0,5
	100,0	100,0

Ako uzmemo u obzir činjenicu da mladi radnici imaju veće radno i životno iskustvo nego učenici u privredi, onda ozbiljno zabrinjavaju njihove izjave da zanimanje i posao koji obavljaju u 50% slučajeva ne podrazumeva potrebu značajnijeg intelektualnog angažovanja. Ako svakodnevni rad ne razvija kulturne potrebe, onda se malo šta može i očekivati od kulturnog života. On je tada vrlo siromašan. Jednoličan i naporan rad, umesto da bude dopunjen kreativnim i dinamičnim sadržajem, često je dopunjen aktivnostima koje su po karakteru skoro mehanički odsjaj onoga što se zbiva u radno vreme.¹⁶

3. Samoupravljanje i javni život

Samoupravljanje i javni život uopšte predstavljaju područje na kojem je moguća znatno veća sloboda akcije nego u proizvodnji. Ljudi uvek imaju, manje ili više, razvijene potrebe, želje i mogućnosti da usmeravaju ne samo prirodne već i društvene procese. Ako je takva aktivnost sadržajno bogatija i raznovrsnija, ukoliko je uticaj ljudi na društvene tokove efikasniji, utoliko su i kulturne potrebe bogatije i raznovrsnije. Kada se radi o jugoslovenskom društvu, onda se,

¹⁶⁾ To je sasvim suprotna situacija od one o kojoj govori Marx: „Slobodno vreme menja onog koji ga poseduje u drugi subjekt; on tada ulazi u neposredan proizvodni proces kao taj izmenjeni subjekt“ (Grundrisse..., Berlin, DV, 1953, str. 599).

pre svega, postavlja pitanje koliko je razvijeno samoupravljanje uopšte, odnosno koliko je radničko samoupravljanje efektivno proželo i izmenilo klasičnu socijalnu političku strukturu. Da li su odnosi u javnom životu faktički demokratizovani ili još i danas postoje bitne razlike među ljudima u pogledu „količine“ moći kojom raspolažu, da li je društvo i dalje u osnovi rascepljeno na moćnike i podanike.

Omladina, kao što je poznato, teško može izbeći tome da deli sudbinu društva čiji je deo. A za procenu razvijenosti samoupravljanja vrlo je značajno kakav je odnos između aparata vlasti i radnih organizacija (mada se time ni izbliza ne iscrpljuje problematika samoupravljanja) u usmeravanju i rešavanju bitnih pitanja rada, raspodele, potrošnje, života uopšte. U vezi s tim naročito je značajno da pretežnim delom viška rada i dalje raspolažu organi širih društvenih zajednica (ta tendencija je u porastu i pored stalnih proklamacija o nužnosti da se odnosi energično usmere u suprotnom pravcu). Revandikacija viška rada od strane samih stvaralaca zato stoji kao projekt mogućeg budućeg stanja.

Pored zavisnosti omladine od šireg socijalnog konteksta, otvaraju joj se i neke specifične mogućnosti za akciju, gde je ona više na svome terenu. U poslednje vreme (tačnije rečeno od juna 1968. god.) jedan deo omladine, intelektualne u prvom redu, počinje ozbiljnije demantovati tezu o apolitičnosti, odnosno nezainteresovanosti za ciljeve društvenog razvitka i aktuelna zbivanja u društvu. Omladina pokušava, naime, da se emancipuje od svoje rezervatske pozicije u društvu, da sa njegovih margina uplovi u osnovnu maticu zbivanja i pruži svoj specifičan doprinos društvenom razvitku. Omladina izražava težnju da se približi centrima odlučivanja i da razbija njihov monopol pospešujući time proces socijalizacije politike. Ovaj proces je započeo zahvaljujući, uglavnom, spontanom pritisku same omladine. Ostaje, međutim, za dogledno vreme otvoreno pitanje da li će se omladina ubuduće potvrđivati kao aktivni subjekat i ravnopravni saučesnik u javnom životu ili će ostati manipulacioni materijal postojećih struktura vlasti. To, naravno, ne zavisi od ponašanja bilo koje parcijalne strukture društva, već od toga kako će se odvijati pregrupisanje u globalnom društvu, a pre svega od toga kako će se ponašati rad-

nička klasa i faktički nosioci političke moći. Svaki korak u samooslobođanju radničke klase, svaka akcija koja vodi ukidanju najamnih odnosa u proizvodnji i javnom životu, vršiće odlučujući uticaj na formiranje kulturnih potreba.

4. Svakodnevni život

Sadržaj i oblici aktuelnog kulturnog života, iako determinisani brojnim socijalnim, ekonomskim, političkim i drugim činiocima, imaju svoju relativno autonomnu egzistenciju. Dostignuti nivo kulturnog života utiče na budući kulturni život na taj način što utiče na razvoj kulturnih potreba.

Kulturne vrednosti i dobra, kako pokazuje naše istraživanje, obično se posmatraju na pragmatски način, traži se da budu upotrebljivi, da se odmah pretoče u svakodnevni život. Kultura se u prvom redu shvata kao mogućnost proširenja znanja i obrazovanja radi uspešnijeg obavljanja posla. Druga karakteristika postojećih shvatanja jeste da kultura može imati bitnog uticaja na humanizaciju odnosa među ljudima, a zatim da doprinosi razvoju ukupnih ljudskih stvaralačkih potencijala. Postojeća shvatanja imaju karakter stereotipa (to smo utvrdili ukrštanjem odgovora). Pošto se stereotipi teško mogu direktno menjati, osnovnu mogućnost bitnih promena možemo tražiti u okviru radikalnih promena tipa socijalne strukture, rada, javnog i svakodnevnog života.

Veliki deo ispitanika nalazi se van stabilnih tokova aktuelnog kulturnog života. Ogroman deo populacije ne bavi se amaterski nikakvom umetnošću niti drugim sličnim vidovima individualnog ili grupnog angažovanja. Više od polovine ispitanika ne čita beletristiku, a sasvim retko mogu se sresti oni koji odlaze u muzeje i na koncerte, dok više od trećine ne odlazi u pozorište. Slobodno vreme radničke omladine pretežno je ispunjeno aktivnostima koje ih manje duhovno angažuju i obavezuju. Znatan deo slobodnog vremena je rutiniziran i konfekcioniran, pretežno se „troši“ ono što povlađuje postojećem ukusu i merilima (večernja štampa, na primer), što, naročito u slučaju kada imamo poplavu takve zabave, vrši snažan pritisak na sadržaj kulturnih potreba preteći konzerviranjem već stečenih na-

vika. Ali istovremeno se može uočiti i jedna plodotvorna tendencija, više potencijalno prisutna nego što je eksplicirana, otpora prema onome što čini sadržaj slobodnog vremena danas. Iz nezadovoljstva sa onim što danas rade, odbacivanjem balasta koji ih drži u pasivnom položaju, mogu se roditi nove kulturne potrebe koje će otvoriti prostor za prodor bogatijih sadržaja, vrednosti i oblika kulturnog života.

Jedno vrlo značajno područje kulturnog života zahteva dublje poniranje u suptilnije slojeve svakodnevnog života a posebno u socijalnu psihologiju. Bilo bi, naime, vrlo korisno sistematski istražiti *vrednosne* orijentacije radničke omladine. Tek time bi napustili mimo globalnog razmatranja socijalnog okvira kulturnih potreba i otvorili pristup u razuđene, izdiferencirane kulturne potrebe i kulturni život savremenog čoveka. Smisao istraživanja vrednosnih orijentacija daleko je iznad doktrinarnih aspiracija i ima veliku praktičnu vrednost. Otkrivanje pravog stanja stvari u toj sferi doprinelo bi ne samo istinitijem objašnjenju danas prisutnih tendencija već bi otvorilo znatno mogućnosti uticaja na buduće tokove kulturnog života.

Kulturne potrebe su polidimenzionalna kategorija. Postoje dva podjednako značajna sloja kulturnih potreba: *aktuelne*, one koje su trenutno u opticaju i koje se zadovoljavaju, i *potencijalne*, čijem se zadovoljavanju može težiti ubuduće, koje mogu, ali ne moraju bitno prekoračiti one prve. Sudeći po aktuelnom kulturnom životu, najrasprostranjeniji su oni sadržaji i oblici koji više služe razonodi i zabavi, s jedne, i profesionalnom napredovanju, s druge strane. To je prirodni saputnik osnovnih procesa u savremenom jugoslovenskom društvu, koje, u traganju za sopstvenim putem u socijalizam „sa ljudskim likom“, trpi uticaje minulih i savremenih sistema socijalnih odnosa različitih od njegove bitne društveno-istorijske orijentacije. Ostvarivanju takve orijentacije isprečuje se ne samo nasleđena nerazvijenost već i znatno rasprostranjeno nekritičko presađivanje „načina života“ primerenog klasnim sistemima. Narastajuće organizacije koje teže monopolskoj poziciji u posredovanju kul-

turnih vrednosti i dobara utiču na *nastajanje veštačkih potreba*, mimo tradicije i, što je daleko značajnije, mimo samoupravne orijentacije društva, *potiskujući time razvoj autentičnih kulturnih potreba i njima odgovarajućeg kulturnog života*. Potencijalne kulturne potrebe, čijem zadovoljavanju već danas teži jedan deo ispitanika, u znatnoj meri su u skladu sa samoupravnim tipom kulturnog života. Onako kako su one danas izražene, usmerene su ka takvom kulturnom životu koji će se razvijati u znaku punije afirmacije stvaralaštva i društvenosti pojedinca i neće značiti „zaostajanje života za mogućnostima”.¹⁷

U empirijskom kulturnom životu pretežno su prisutna svojstva prva dva, u osnovi klasna, tipa kulturnog života, dok je samoupravni tip kulturnog života danas prisutan kao jedna od mogućnosti daljeg društvenog razvoja. Aktuelni kulturni život, za razliku od potencijalnog, više odgovara *najamnom položaju radnika*. Pošto su kulturne potrebe, pa i čitav kulturni život, socijalno uslovljene pojave, njihova *promena moguća je samo pod pretpostavkom da se promeni tip socijalnog sistema, da se najamni odnosi progresivno dokidaju praktičnom afirmacijom samoupravnih društvenih odnosa*.

Budući da razvoj tehnologije i materijalne osnove društva samo stvara uslove ali ne rađa automatski promene u postojećim društvenim odnosima, demokratizacija društvenih odnosa, oslobađanje stvaralačkih potencijala pojedinca i društva, u radu, javnom i svakidašnjem životu jeste osnovni, istovremeno principijelan i konkretan, izlaz na široko područje korenite transformacije uslova života. Tek u tom kontekstu i kulturni život može postati praktično ljudskiji, bogatiji i raznovrsniji, usmeren ka osvajanju novih prostora ljudske slobode.

¹⁷) A. Lefebvre, nav. delo, str. 258.